

Egymásra halmozott traumák

Csepregi András és Forgách András asztali beszélgetése

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány a Petőfi Irodalmi Múzeummal együttműködve *Élő kötet nem marad – Közelmúltunk megértése* címmel rendezett disputát a PIM-ben 2016. április 28-án. Az asztali beszélgetés Forgách András író, forgatókönyvíró, dramaturg, műfordító, egyetemi tanár és Csepregi András lelkész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának tagja részvételével, valamint Galambos Ádám moderálásával zajlott. A disputapartnerek Forgách András *Élő kötet nem marad* című, nagy sikerű könyve alapján beszélgettek a közelmúltról, az ügynökkérdésről, a feldolgozásról, a szembenézésről és a társadalmi párbeszéd fontosságáról.

Galambos Ádám: Csepregi András nemcsak evangélikus lelkész, hanem a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának a tagja is, illetve az egyházi ügynökkérdéssel is foglalkozik. Kérlek, András, röviden foglald össze, mit takar az egyházi tényfeltárás, mit jelent ez evangélikus és esetleg ökumenikus vonatkozásban. A Luther Kiadónál már megjelent néhány kötet ebben a folyamatban, mégis, hol tartunk?

Csepregi András: A Magyarországi Evangélikus Egyház 2005-ben döntött amellett, hogy egy formális folyamatot indít el az egyházi közösség körében élő, egykor beszervezett gyülekezeti tagok, lelkészek, világi vezetők múltjának a feltárására. Ennek az előzménye az volt, hogy megjelentek listák, amelyeken egyházi vezetők is szerepeltek, illetve megjelent az *Élet és Irodalomban* egy nagy tanulmány, amely néhány már nem élő vagy még mindig élő egyházi vezető érintettségéről írt, és az egyház vezetősége egy ünnepi és jókedvű pillanatában úgy döntött, hogy jobb nekünk, ha erről mi magunk, a saját köreinken és a saját szabályaink szerint beszélünk és fogjuk majd a közvéleményt tájékoztatni. Előbb azért mosolyodtam el, amikor azt mondtam, hogy ünnepi és jókedvű pillanatában, mert lassan tizenegy éve, hogy ez elkezdődött, és talán azt lehet mondani, hogy ez egy ritka ünnepi és jókedvű pillanat volt, mert azóta ez a döntés nagyon-nagyon sok kérdést megnyitott, nagyon sok konfliktushoz, feszültséghez vezetett, és azt kell mondanom, hogy nem alakult ki egységes kultúrája a mi egyházi közösségünkön belül sem annak, hogy hogy kell ezzel a feltárással, ennek a feltárásnak a saját körünkön belüli értékelésével és annak a nyilvánosság elé tárásával foglalkoznunk, annak ellenére, hogy megjelentek már könyvek a témában. A puhatáblás „nulladik” kötet még csak a feltárás elveiről szóló tanulmányokat tartalmazza; azóta megjelent az első kötet, ez egy vastag, keménytablás, sok száz oldalas kötet, amely más tanulmányok mellett két, egykor nagyon befolyásos püspök, Káldy Zoltán és Ottlik Ernő ügynökaktáit részletesen ismerteti. Azt szoktuk mondani magunknak, amikor evangélikusként a vállunkat veregetjük, hogy ebből a szempontból sokkal többet tettünk, mint a nagy testvérek, a katolikusok vagy a reformátusok, mert náluk ilyen karakterű művek még nem jelentek meg, pláne nem központi, egyházi jóváhagyással. Ugyanakkor itt még nagyon-nagyon sok tisztázni való van, és nagyon megosztott a közösségünk a tekintetben, hogy ezzel hogy szabad foglalkoznunk, illetve, hogy mit jelent pontosan, amikor azt mondjuk, hogy egyházhoz méltó módon szeretnénk ezzel foglalkozni. Ennek a kidolgozása még előttünk áll.

G. Á.: Forgách András kötetének a mottója a Prédikátor könyvéből a harmadik fejezet hetedik versében található sor, amely így hangzik: „...ideje a hallgatásnak és ideje van a szólásnak”.

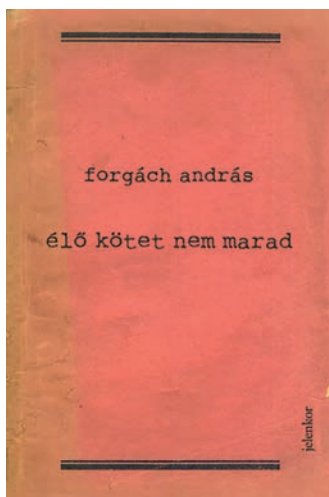
Forgách András: Egyrészt a mottóról annyit akarok mondani, hogy van egy 2007-ben megjelent regényem, a *Zehuze*, amelyik szintén családregény, és annak ugyanez a mottója, csak kibővítve, a komplett bekezdés benne van. De miért volt ideje 2007-ben, amikor erről én még nem tudtam? Tíz évvel anyám halála után kezdtem írni azt a

könyvet, '95-ben, és 2005-ben fejeztem be. Magyarán ezzel azt akartam jelezni, hogy letelt a gyászüdő, és most már el tudom mondani, hogy mit érzek. De akkor más volt a tétje mindennek. Az *Élő kötet nem marad*ban tulajdonképpen azt akartam elmondani, hogy nincs ideje a hallgatásnak, csak más jelentéstartalommal. A mondatban tulajdonképpen – ezt kiemelttem belőle, a *hallgatást* és a *szólást* – ebben az esetben nem arról van szó, hogy letelt a gyászüdő, és nem is arról, hogy egy új gyász kezdődött el, hanem arról, amit újraélttem, a születést, abban az értelemben, hogy – lehet, ez kicsit erős metafora – meg kellett szülnöm az anyámat újra. Mert nekem meg kellett látnom újra, a maga teljességében, anélkül, hogy elveszítsem. Hiszen egy anyának – ha ebben az esetben én vagyok az anya, hogyha ezt a képet tovább fokozhatom – a gyermeke, az a gyermeke, az anyja az embernek, az az anyja. És ez a feladat fogalmazódik meg, sűrűsödik ebben a mottóban, de ezáltal visszakapcsolom a *Zehuzé*hoz, a családi levélregényhez, és annak részévé teszem. Hogy erről a témáról egyáltalán ma Magyarországon vagy nekem íróként vagy magánemberként mikor kell megszólalni, és hogy mikor van ennek az ideje, az kérdés. Szerintem akkor van ennek az ideje, amikor az ember megtudja. Nem kéri ezt számon senkin, mindenki maga dönti el, hogy ha ilyen tudás birtokában van, nyilvánosságra hozza-e, hiszen ez a privátnak és a nem privátnak a határmezsgyéjén van. De hiszen az egyházaknál

is rengeteg olyan elem van, ami nem biztos, hogy a nyilvánosságra tartozik. A mai Magyarországon még mindig a kimondatlanság uralkodik, huszonöt évvel a rendszerváltás után és azután, hogy sok minden nyilvánosságra került. Egy íróembernek pedig az a dolga, hogy megtanítsa önmagát és az embereket erről beszélni.

G. Á.: György Péter fogalmazott úgy, hogy nemcsak az elmúlt korszak, hanem lényegében az egész 20. század, sőt a 19. század második fele is feldolgozatlan a mai közbeszédben. Meddig lehet visszafejteni ezt a feldolgozatlanságot?

F. A.: Azt gondolom, hogy még 19. századi dolgokról is lehet beszélni, például Görgey Artúr szerepéről a vereségben, lehet ma is véres vitákat folytatni és összeveszni a kocsmában, mert a történelem nyitott folyamat, amely állandó értelmezésnek van alávetve. Ez nagyon természetes emberi dolog, hogy a jelen perspektívájából mindig átértelmezzük a múltat. A magyar társadalom nincs ezzel egyedül, hallok franciákat is ugyanígy panaszkodni, bár szerintem ők előbbre vannak, nálunk nagyon erősen regresszív tudatállapot uralkodik. Egy visszamaradt tudatállapot, ami a különböző diktatúráknak a nyoma és maradványa, egyfajta gyermeki, felelősséget hátrító gondolkodásmód azokról a dolgokról, amelyek történnek. Ez az egyik oka annak, hogy akár a kuruc–labanc vitákról is más álláspont alakulhat ki, hogy mi volt a helyes mondjuk egy Rákóczi-féle szabadságharcban, vagy hogy Kossuth jól viselkedett-e Amerikában. Ezekről mind lehet vitatkozni, éppen azért, mert nem voltak olyan nagy, felszabadító élményei a magyar társadalomnak, amikor úgymond néven lehetett nevezni a dolgokat. Én most láttam a francia televízióban egy olyan vitát, ahol valaki nagyon élesen támadta Napóleont, egy volt miniszterelnök egyébként, azért, mert eltorzította a francia politikai struktúrát azáltal, hogy létrehozta azt a fajta császárságot, amelyre a köztársasági rendszer lényegében épül, és ami lényegében egy félig király, félig diktátor személyiséget helyez a középpontba. Olyan szenvedéllyel támadta Napóleont ez a korábbi francia miniszterelnök, Lionel Jospin, mintha itt ült volna az asztalnál vagy egy jelen lévő személy lett volna. A történelem nyilván úgy működik, hogy ezek a régi torzulások

benne maradnak a társadalom szövetében. Szerintem mi Magyarországon ettől különösen szenvedünk, főleg a 20. századi történelmünk miatt, de ez 1848 óta tart, úgy gondolom.

G. Á.: András, te is hasonlóan látod?

Cs. A.: Amikor tizenegy évvel ezelőtt az evangélikus egyház akkori vezetősége úgy döntött, hogy elindítja ezt a folyamatot, bennem volt egy nagy várákozás, hogy milyen jó nekünk! Ezt elindítjuk, megcsináljuk, megnézzük, amit lehet, elolvassuk, értékeljük, megbeszéljük, ki-ki elmondja róla, amit gondol, akinek valami elismernivalója van, elismer, mindenki túl lesz rajta, és akkor élünk, mintha ez már mögénk kerülhetett volna. És nem kell mondanom, hogy komolyan csalódtam ebben a várákozásban, mert kiderült, hogy sokan egészen másképp gondolkodnak erről, és egészen egyszerűen hagyjuk, hogy felhalmozódjanak ezek a meg nem beszélt, traumatikus élmények, amelyek egymásra rétegződve sokkal nagyobb traumát okoznak, mint ha külön-külön beszélgetnénk róluk vagy bárhogy kezelnénk. Trauma volt a két világháború közötti időszak, a vészidőszak, a második világháborús vereség, és utána trauma volt a kommunista hatalomátvétel, az egypártrendszer. Ezek egymásra épültek. Gondoltam, ha legalább ezt az ügyet le tudjuk hasítani erről a nagy traumacsomóról, akkor annyival könnyebb lesz, de nem sikerült sajnos lehasítani, és még mindig vergődünk abban, hogy mi az, amiről szabad beszélni, mi az, amiről nem szabad beszélni, ki illetékes, ki nem illetékes. Amikor megismerkedtünk itt néhány perccel ezelőtt Forgách Andrással, akkor azt mondtam neki, hogy én – nem ezt a szót használtam, de most talán ez a kifejezőbb – bizonyos értelemben nagyon irigylem az író szabadságát, ahogy hozzányúlhat egy ilyen témához, azzal együtt, hogy hihetetlenül nehéz vállalkozás lehetett megírni ezt a könyvet, mert kimondhat olyan dolgokat, leírhat olyan dolgokat, amiket egy lelkész, ha a szerepe határain belül akar maradni, nem mondhat el. Amikor elindult ez a folyamat, én tettem egy fogadalmat, hogy soha át nem lépem az ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára) küszöbét, ahol a dossziékat őrzik, és ezt azóta sikerült megtartani, nem jártam még ott. Az édesapám országosan ismert lelkész volt, 1938-tól 1985-ig volt aktív, 2004-ig élt, olyan dolgokat tett, amelyek miatt valószínűsíthető, hogy jelentettek róla – nem akartam látni azokat a jelentéseket, amiket írhattak róla. Két ok miatt nem. Egyrészt azért nem, mert attól tartottam, hogy ha én látom ezeket a jelentéseket, akkor ez befolyásolni fogja azt, amit erről gondolok, tehát érintetlen szerettem volna maradni a közvetlen családi összefüggésektől. És a másik, ami miatt nem akartam – ez most tudatosult bennem, hogy olvastam a regényt és a regénynek a nagyon szabad megfogalmazásait időnként –, hogy nem voltam benne biztos, hogy ha én látom ezeket a jelentéseket, akkor fogok tudni uralkodni magamon, tehát hogy nem jövök olyan indulatba, amit egy lelkész, ha a szerepe határain belül szeretne maradni, nem engedhet meg magának, legalábbis nyilvánosan semmiképpen. Most hirtelen az jutott eszembe, hogy lehet, hogy ennek a megoldása az lenne, ha visszavonulnék ebből a mandátumból, visszaadnám a megbízásomat, és nem lelkészként, hanem magánemberként fordulnék ugyanehhez a kérdéshez, és akkor feloldhatnám magamat ez alól a fogadalom alól, hogy nem lépem át a levéltár küszöbét. De itt még nem tartunk egyelőre, ezzel csak azt elgondolkodtató különbséget szerettem volna érzékeltetni, ami a kettőnk szerepe között fennáll.

F. A.: Amikor én bementem az ÁBTL-be, volt egy asztal, amit preferáltam. Minden kedden az előttem levő asztalnál ott ült Kenedi János, aki ennek az egész dolognak talán a legnagyobb szakértője, hiszen még bizottságban is ki volt nevezve ennek az egésznek a felgöngyölítésére. Tehát ő ennek a kutatásával hivatásszerűen foglalkozik, de azokat a jelentéseket, amelyeket róla írtak, soha nem olvasta el. Például a Tar Sándor-féle jelentéseket, amelyekben bőven szerepel, és amelyeket én elolvastam még régebben. Nem beszélgettem vele erről, de gondolom, hogy a saját objektivitása megőrzése érdekében tett így. Amikor megjelent a könyvem, utána nagyon sok író barátomtól – a nagyon sok azt jelenti, hogy legalább tíz, ami már nagyon sok – kaptam szinte táviratszerű Facebook-üzeneteket, amelyben érdeklődtek, hogy hogyan lehet megszerezni a kutatói engedélyt. De valamiért még mindig valamiféle szégyen kapcsolódik ehhez... Zárójelben meg akarom jegyezni, hogy az édesanyám nem III/III-as ügynök volt, hanem III/I-es. Ezt a könyvben is leírom, hogy a hírszerzéshez tartozott,

mint ahogy Medgyessy Péter III/II-es volt, amit a védelmében hoztak fel. Egyrészt azt írom a könyvben, hogy ez a kívülállók szemében úgysem jelent semmilyen különbséget, mint ahogy meg is történt, hogy valaki a bátyám kiállításán nekem esett azzal, hogy „amíg a te anyukád jelentéseket írt rólam, addig engem kirúgtak az állásomból”. Édesanyám soha nem írt jelentéseket Magyarországon. Ez sem pontos, tehát nem az volt a dolga, mint egy III/III-asnak. Viszont a könyvből is kiderül, hogy igenis érintkeztek ezek a szolgálatok, nem voltak olyan tiszta határok, és hogyha valakit lehetett használni

Csépregi András

a III/III valamelyik ügyében, nevezetesen pont a barátom, Petri György történetéből derül ez ki, akkor használták. Tehát nem voltak ezek olyan tisztán külön tartva, és ilyen értelemben ez az egyetemes megítélés sajnos valamennyire jogos. Az én problémám ezzel kapcsolatban az, hogy hihetetlenül leegyszerűsítő a kívülálló szemlélet, és ezt még művészeti alkotásokban is lehet érezni. Egy nagyon jó színházban, egy nagyon jó művész párnak az előadásán egyszer csak kiderül a harmadik felvonásban, hogy az egyik ember besúgó volt, és a másik ember mondja, hogy ő volt a tartótisztje, a nézőtér hatalmas derülségre fakad, tehát ez egy remek poén nekik. Én voltam az egyetlen, aki nem nevettem a nézőtérén, de csak azért, mert már olvastam a könyvet, tehát két évvel ezelőtt én is nevettem volna. Mert alapvetően a nevetés a zavart is ki tudja fejezni, nem csupán azt, hogy jól érezzük magunkat. Tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy ha ez a téma szóba kerül, akkor mintha csiklandoznának minket, amire valahogy reagálni kell, általában valamilyen módon ezt mindenki megoldja, de tudás erről, érzelmi, mélyen átgondolt, artikulált, végigbeszélt tudás alig van. Ezt a *Háló* című kötetet biztos, hogy el fogom olvasni, mert beleolvastam, és már egy mondata is megrendített. Nagyon sűrű háló van megszöve ebben a könyvben, nekem is napról napra fejlesztenem kell a tudásomat ezzel kapcsolatban. Az emberek úgy néznek az érintettekre, mintha leprások volnának, és pestisesek, akiket el kell szigetelni a társadalomtól. Ez a tudás tulajdonképpen el van szigetelve a normalitás világától, holott ebből épült a valóságunk. És én ugyanígy védekeztem. Ideje volt megszólalni, mert a valóság arcul csapott, és azt mondta, hogy tessék, nézz szembe azzal, hogy te könnyedén ítéltél eddig másokról. Nagyon jól emlékszem belső ítélezésekre

emberekről, akikről megtudtam, hogy ügynökök voltak. Néhány barátom meggyónt nekem, ami egy nagyon különös, jóleső érzés volt, nem sokkal a rendszerváltás után. Tehát ilyen élményekben is volt részem, de ugyanakkor alapvetően én is a fősodorhoz tartoztam: „Á, besúgó...” És akkor itt olvasom egy Ordass nevű embernek a sorsát, akinek azt mondják, hogy ha nem mond le, akkor letartóztatják, nem mondott le, letartóztatták, és nem is csak börtönbe, hanem valami nagyon szigorú fegyházba került. Irtóztató helyzetbe hoztak embereket ebben a rendszerben, és nagyon sok emberi sors egészen tragikus módon dőlt el, de ugyanakkor egy olyan személynek is, mint az édesanyám, tragikus a sorsa. De a folklórban, a köznépi vélekedésben besúgóvá degradálódik. És ezért is volt ideje a szólásnak. Aminek mindig van egyébként ideje.

G. Á.: Egy evangélikus lelkész, idősebb Hafenscher Károly így fogalmazott egy konferencián: „A jövőt illetően szomorúnak tartom, hogy a következő generációban a mi nemzedékünket ezek alapján csak kollaboránsnak, árulónak, útvesztőnek tartják, noha mi, Illyés szavát idézve oly korban éltünk, amit nem érthet, aki nem érte meg.”

Cs. A.: Azt a kort is sokféleképpen lehetett megélni. Azt tartanám egészségesnek, ha a sokféle tapasztalat, a sokféle narratíva egymás mellett élhetne és egymást termékenyíthetné meg, ha nem beszélnének el egymás mellett olyan emberek, akik például a '70-es éveket egészen más helyzetben éltek át. Akár úgy, hogy az egyik besúgó volt, a másikról pedig jelentettek, de sok más különbségről is beszélhetünk. Jó lenne, ha ezek az elbeszélések találkozoznának. Azért tartok ettől

a kategorikus hangtól, amit az előbb hallottunk, mert azt gondolom: hogyan érthetnénk meg, miért ne érthetnénk meg azt a kort? Egyrészt, akik kicsit idősebbek vagyunk, benne éltünk, tehát van személyes tapasztalatunk, de aki nem élt még benne, az is megismerheti, megtanulhatja. Ez tanulható, nem igaz, hogy ha valamit nem szagolsz közelről, akkor nem alakulhat ki egy nagyon finom tudás, akár élményalapú tudás arról a dologról, ami korban távol volt tőled.

F. A.: Az ilyen sommás ítélezések teljesen félrevisznek. Természetesen az emberekben, főleg az idősebb nemzedékben való szorongás létezik. Előfordul, hogy valaki, aki esetleg maga nem érintett, úgy érzi, hogy ő is besározódott ettől. Idézhetem itt Kertész Imrének a mostanában sokat forgatott *Sorstalanságát*, ahol azt mondja, hogy ő, a tizennégy éves fiú is bemocskolódtott. Ezt nagyon nehéz felfogni, hiszen ő áldozat volt, nemcsak a túlélés által, hanem a történet tanúbizonysága által. A fő problémának nem is ezt tartom, hogy esetleg egyes emberek megvetés tárgyai lesznek vagy rosszul érzik magukat, mert rájuk is vetül valami ebből. Biztattam például Csaplár Vilmos barátomat, hogy Bódy Gábor filmrendező történetét írja meg személyes oldalról. Remek könyvek vannak a témában Gervai Andrásról, Szőnyi Tamástól; a problémám ezekkel a könyvekkel nem a bennük levő tudás, hanem az, hogy hiányzik belőlük az a személyes szenvedély, amitől egy alak, egy lény láthatóvá válik. Ez az egyik. A másik, ami nagyon fontos, és amire az utolsó fejezetben tettem kísérletet, hogy a szerkezetet ábrázolni kell. Mert a mai világ erre épül, ugyanúgy, mint az organikus világban: egy növény kinő a földből, és a gyökereivel kapaszkodik – ezek a mi gyökereink. És ha ezeknek a gyökereknek a mibenlétéről nem tudunk, ha beteg egy fa, nem fogjuk tudni, mit kell csinálni akkor. Ha nincsenek jó szavaink hozzá... A *Zehuze* című regényem tulajdonképpen ugyanerről szól. Ugyanúgy egy emberpárról, itt (*Élő kötet nem marad*) Pápai és Pápainé, ott (*Zehuze*) Róbert és egy névtelen főhősnő, tehát az anyám és az apám vagy egy házaspár, akik kommunisták voltak meggyőződésből, sőt sztálinisták és zsidók. Én arra tettem kísérletet 2007-ben, amikor megjelent ez a könyv, hogy ezt a két szót, hogy kommunista és zsidó, ugyanolyan természetesen használjam, mint hogy valakinek kék a szeme és hátrafésüli a haját. Tehát hogy ne kapcsolódjanak hozzá előítéletek, a könyvben legalább. Hiszen látjuk a mai társadalomban, hogy miféle előítéletek tapadnak akár egy lelkészhez bizonyos emberek szemében vagy egy megveszekedett ateista szemében, aki az egész egyházat lesöpri, hogy hát ezek mind besúgók voltak azért, mert találunk köztük néhány prominens személyiséget. Ezáltal alkalmatlanok leszünk arra, hogy leírjuk és megértsük a valóságot. Már a *Zehuzéban* volt egy ilyen kísérlet. A nagymamám egyetlen, harminc évig tartó levele a regény, és ő aztán tényleg egy megveszekedett kommunista volt. Igaz, hogy öregkorában – amikor én már huszonvalahány éves voltam – megkérdeztem, hogy most ezt te komolyan gondolod, és azt mondta, hogy „én már nem cserélek”, vagyis egyházat nem akart váltani, de tökéletesen tisztában volt a hazugságok mivoltával. De az volt a világa. Ebben a könyvben is megpróbáltam folytatni azt, amit a *Zehuzéban* elkezdtem, hogy ha valakiről azt mondjuk, hogy III/I-es vagy III/II-es vagy III/III-as, az még önmagában ne jelentse azt, hogy akkor ő egy pária a szememben. A Facebookon találtam egy Hegel-idézet – azt hiszem, Jele András tette föl –, miszerint ha valakire azt mondjuk, hogy gyilkos, akkor hajlamosak vagyunk minden más emberi kvalitástól eltekinteni, ő csak gyilkos marad. Tovább már nem gondolkodunk. Olvassuk az újságot: gyilkos, kész, megszűnt személy lenni a számunkra. És ugyanez vonatkozhat az imént említett meghatározásokra is, és íróként szerintem az a dolgom, hogy ezt feloldozzam, mert a valóság, a természet, a világ nem ilyen meghatározásokból épül föl.

G. Á.: Hadd említsek meg egy másik könyvet, Szyjjetlana Alekszijejics *Elhordott múltjaink* című kötetét. Nyolcvan, Oroszországban készített mélyinterjú dolgozott át gyónásszerű monológgá az író, megvilágítva többek között az András által említett „egyházat már nem cserélek” mondatot. Az a hit, amely a párthoz köti az embereket, lehet olyan, mint az egyházon belül megélt hit. A hitkérdés tehát az egyházon belül is megfogalmazódhat abból a szempontból, hogy lehet-e valaki úgymond két úrnak szolgálja?

Cs. A.: Én azt hiszem, viszonylag egyszerűen összeállhatott egy bizonyos világgép, különösen az akkor idősebb emberek számára, akik felnőtt fiatalok voltak már a két világháború között, és annak a korszaknak minden igazságtalanságát

ismerték. Talán megszenvedték, és tudtak azonosulni legalább egy fokig azzal a különbséggel, ami a második világháború utáni helyzetet jellemezte, tudtak azonosulni azzal a relatív igazsággal, amit hirdetett az egy párt abban az időben. Csak néhány dologra nem kellett odafigyelni, csak néhány részlettel nem kellett törődni, csak néhány konkrétumot nem kellett tudomásul venni, így nagyon könnyen kialakulhat, hogy ilyen szempontból szelektív legyen egy személyiség vagy egy elme. És attól kezdve teljes meggyőződéssel hihette azt, hogy amit ő tesz, azzal használ az egyházának, használ az országának, használ az emberiségnek. Akár még Istentől kapott küldetesként is élhettek ezzel. Nyilván itt voltak olyan érzékeny határok, amelyeket nem léptek át: az általunk valamennyire megismert ügynökök között voltak olyanok, akik nem adtak olyan jelentéseket, amelyekkel a hitük szerint valakinek árhattak volna. Ez egy másik kérdés persze, most már ismerjük a szerkezetet is, nagyon örültem annak, hogy András utalt arra, hogy a könyve végén a szerkezetről is nagyon értékes információkat átadott. Ez már kezd derengeni valamennyire az ezzel foglalkozók számára, hogy a legjohiszeműbb, legártatlanabb, legegyszerűbbnek tűnő, akár kifejezetten jó szándékú, sőt félrevezető szándékú információval is lehetett ártani, ha az belekerült abba a gépezetbe, ahol ezeket az információkat kezelték és a megfelelő módon célba vitték. Ha most visszacsatolhatok ehhez a könyv végén bemutatott szerkezethez: nekem nagyon erős aha-élményeim voltak, amikor olvastam azokat az anyagokat, amelyekben felkészítik a tartótiszteket arra, hogy hogyan kell kapcsolatot teremteni. Nyolc-kilenc évvel ezelőtt, amikor először ülhettünk le beszélni olyan valamikori szervezett evangélikus gyülekezeti tagokkal, lelkészekkel, akik nyíltan vagy relatíve nyíltan beszéltek az élményeikről, visszatérő motívum volt, hogy milyen okosak, milyen kedvesek, milyen érdeklődők, milyen magas emberi kvalitásokkal bírók voltak ezek a tartótisztek. Volt olyan beszélgetőpartnerünk is, aki összehasonlítást tett, hogy az egyházi felettesei nem beszéltek vele olyan tisztességesen, mint a tartótisztje. Azt élhette át, hogy őt sokkal komolyabban veszi egy tartótiszt, sokkal perspektivikusabb módon beszélget vele, sokkal többet vár tőle, sokkal inkább épít az ő kétségtelenül meglévő emberi kvalitásaira. Ezt tanították és tanulták, ez hozzátartozott a játékhoz. Azért is fontos látni ezt a szerkezetet, mert 1989 nem volt olyan régen. Itt gyakorlatilag a félmúltról van szó. Ebben a félmúltban ez egy nagyon tudatosan működtetett eszköz volt. Ezek után lehetünk naivak, és gondolhatjuk azt, hogy ma ilyen nincs – dehogyan nincs, nyakig ülünk ugyanebben.

F. A.: Egyetértek. Olvastam Bódy Gábor anyagát – a filmrendezőét, aki *Pesti* néven jelentett –, ő nekem mesterm volt tulajdonképpen, amikor az egyetemre kerültem, az első filmjében játszottam is. Nála okosabb emberrel alig találkoztam. Lakásokon találkoztak vele a tartótisztek, akik csodálatosan forgatták a megértés pszichológiáját, és a nyomásgyakorlását, a kettőt együtt adagolták tökéletesen. Ha nem ebben a helyzetben lett volna, csodálatosan átlátott volna rajtuk, de valahogy elérték azt, hogy függőségbe került, érzelmi függőségbe. Ez Tar Sándornál is igaz, aki még a rendszerváltás után is tanácsokat kért a tartótisztjétől, és tulajdonképpen egy érzelmi kapcsolat alakult ki köztük.

Cs. A.: Stockholm-szindróma, mondhatnánk.

F. A.: Stockholm-szindróma, így van. És egyszer csak Bódy Gábor úgy dönt, hogy visszakéri azt a papírt, amelyet aláírt, de természetesen nem fogja visszakapni. Ezután olvasható egy hosszú beszélgetés – amelyet maga a tiszt foglal össze, tehát nem magnóról írták le, nyilván úgy van hangsúlyozva, ahogy ők akarják –, amelynek a végén meg kell adnia magát, mert azt mondják neki, hogy nem fogunk ezzel soha visszaélni, ez soha nem fog kikerülni, soha nem fog kiderülni. Hirtelen megijedt attól, hogy egy véletlen mondatára, amelyet pár héttel azelőtt elejtett, valóban kirúgták Bíró Yvette-et a *Filmkultúra* éléről. Egyszerűen megrémült attól, hogy neki ekkora hatalma van, nem akarta, hogy így legyen. Ő eléggé baloldali gondolkodású volt, tehát önmaga előtt tudta igazolni, hogy a filmszakma megsegítése érdekében fog együttműködni, legalábbis így képzelte. És eljött az a pillanat, amikor Faust vissza szerette volna kérni azt a papírt, amire a vérével ráírta... Egyébként a *Faust* volt a kedvenc könyve, és az első filmjében is Faustról van szó, paktum az ördöggel. Nekem még azt is mondta, bár ez talán más lapra tartozik, de most már más színben látom: „Tegnap láttam az ördögöt, az egyetemi előadóteremben ott ült az utolsó sorban, kicsit szunyókált, egy idősebb férfi.” Teljes meggyőződéssel közölte

velem, hogy látta az ördögöt. De ha az ember belegondol, lehet, hogy tényleg találkozott ilyen figurákkal, akik ennek a démoni másik oldalnak a szolgálói voltak; ebből ő föl tudott magának építeni egy ilyen ördögöt.

G. Á.: A könyv személyes jellege miatt merül fel a kérdés: családon belül hogyan történik mindennek a feldolgozása? Testvérenek, Forgács Péternek a fotókiállítása is mutat egy irányt. A személyes történetünket nemcsak mi dolgozzuk fel, hanem a közeli hozzátartozóink is. A testvér, a közöttünk élő viszonya egészen más lehet.

F. A.: Igen. Szerencsére egyszerre tudtuk meg hárman, bár négyen vagyunk testvérek, de a negyedik testvérünk létezéséről az illető nem tudott, én értesítettem őt, és ezáltal egyszerre tudtunk ezzel foglalkozni. És a húgom, aki egyébként nagyszerű író és antológiák szerkesztője, ehhez a kérdéshez másképp állt hozzá, mint én meg a bátyám. Ő nem is váltotta ki a kutatói engedélyt. Úgy gondolta, van egy nagyon jó metaforája erre. Nem akarok túl sokat beszélni róla, mert megkért arra, hogy nyilvánosság előtt lehetőleg ne említsem az ő véleményét, de valamennyit muszáj erről beszélni: ő az akták feltűnését a vörösiszap-katasztrófához hasonlítja. Azt mondja, hogy most dossziék révén akarunk embereket meghatározni, és ebben egyébként teljesen igaza van, de a dossziék tartalmának ismerete nélkül nem fogjuk tudni elmondani a valóságot, ezt meg én mondom. Nem örülök annak, hogy mindez megtörtént, de nagyon örülök annak, hogy tudom, hogy megtörtént. És ez nagyon fontos különbség. Tehát az örömöm, és itt megint Kertészt kell idéznem, aki Nietzsche-t idézi: *Glückskatastrophe*. Amikor megkapta a Nobel-díjat, kérdezték, hogy mit érez, és azt mondta, hogy *Glückskatastrophe*, azaz boldogság- vagy szerencsekatasztrófa. A totális katasztrófa és fantasztikus boldogság ugyanabban a pillanatban. Mert ha az ember megtudja ezt, akkor valamit megtud önmagáról, egy hiányzó darabka a helyére kerül. A húgomban nagy ellenállás volt ennek az egésznek a nyilvánosságával kapcsolatban. Az ő véleménye az, hogy a művésznak nem az a dolga, hogy közvetlenül nyilvánosságra hozza, hanem hogy valamilyen művében dolgozza fel. Ez nagyon érdekes állítás, hiszen ha Tolsztoj beleírja a szerelmi történeteit a regényeibe, akkor nem az igazi neveket használja, meg nem az igazi helyszíneket, hanem úgymond szublimál, freudi kategóriával élve. Ebben az esetben szerintem ez nem működik. Természetesen vannak besúgóregények vagy ügynökregények vagy hálózatiszemély-regények, Bán Zoltán András *Keserű* című műve például, ami Tar Sándorról szól, és vannak regények már ebből az ügynökirodalomból. Igen ám, de akkor elveszítjük a megszólalás, a megszólítás, az artikuláció egy nagyon fontos rétegét, a ténylegesség érzetét. Ha ez művészetté válik, az is fontos. Az *Oidipusz* című dráma szintén ezeknek a felismeréseknek a rétegeiből épül föl: valami megtörtént korábban, és most kénytelen vagyok meglátni, és akkor megvakítom magam vagy fölakasztom magam, mint a feleség. Tehát ebben az egész szocialista hálózati és titkosszolgálati ügyben egész Kelet-Európában meg kell tanulnunk, hogyan beszéljünk erről. Mostanában volt néhány beszélgetésem németekkel, akik jóval előrébb járnak, mint mi, és mégis ugyanaz az érzésük, hogy sok minden még nem elég tiszta. Mert az indulatok tengerén hányódnak ezek a dolgok. Amíg erről nem tudunk természetesen beszélni, addig nagy bajban van a magyar társadalom, mert a beszédnek, a tiszta beszédnek, az egyszerű, természetes beszédnek, tehát hogy jól gondolkozzunk a dolgokról, nagyon nagy szerepe van a szellemi higiénában. A másik az elmaradt vagy megtörtént katarzis kérdése, amire szükségünk van egyfajta megtisztító szertartásként. Most olvastam

Forgács András

egy cikket a *New York Times*ban, hogy Kambodzsában a halottaknak pénzt égetnek a síroknál, meg Mercedeseket égetnek, makettokat természetesen, mert szükségük van rá a holtaknak a túlvilágon. És a kormány fel van háborodva, hogy nem a saját pénznemüket égetik, hanem dollárt égetnek, mert a saját pénzük, a riel nem ér semmit. Kénytelenek dollárt égetni, természetesen ezek papírmásé dollárok, amiket a boltban vesznek, mint ahogy van papírmásé Mercedes meg papírmásé családi ház. Amit kívánnak a holtaknak, azt ott mind elégetik egy vidám szertartás keretében. Mi is tulajdonképpen a halottaknak is beszélünk ezzel, a bennünk élő halottaknak is beszélünk ezzel a történettel, és valódi pénzt kell hozzá égetni, nem szublimálni kell, nem metaforikus szinten kell erről beszélni, mert akkor soha nem történik meg velünk az, ami akkor megtörtént. Most a hold túlsó oldalát is meg kell pillantani.

G. Á.: Testvérenek, Péternek a kiállításáról tudna mondani egy-két mondatot?

F. A.: Nagyon érdekes kiállítás lett, természetesen nem csak fotók vannak és nem egyedül állított ki, hanem Esterházy Marcellel és Gerhes Gáborral. Csoportos kiállítás lett, de csak az ő anyaga szól erről a történetről. Én egy kicsit elbátortalanodtam, amikor a húgom ellenvetéseit hallottam, nem abban, hogy nem szabad megcsinálni, hanem egyszerűen lelassultam. Ekkor a bátyám, mint egy felderítő lovas, előrelovagolt ezzel. Amikor felkérte őt a Capa Központ, azt mondta, hogy ezt fogja megcsinálni; otthon bejelentette, mire én mondtam, hogy jó, akkor a kiállítás megnyitójára kész lesz a könyvem is. Ez nagy lendületet adott. Így egymást erősítettük, egymás hátának vetettük a hátunkat. Az ő kiállításán egy fantasztikus dolog történt – és ez is arról beszél, hogy a feltárás milyen fontos –: előkerült két videó édesanyámról, ami 1983-ban készült, ahol egy Kafka-szöveget mond, a fülébe mondja a bátyám a szöveget, és ő felmondja. Ez is a kiállítás része. Én ezt a felvételt soha nem láttam. És lehet, hogy ha nem láttam volna, nem szembesülök a harminc évvel ezelőtti édesanyámmal. Akkor láttam meg. Nem az ügynökséget meg a hálózatiságot, hanem az embert. Neki akcentusa volt, mivel nem Magyarországon született, de én ezt korábban nem hallottam, hiszen abban nőtettem föl. És most egyszerűen mondta ezeket a mondatokat ezzel a csodálatos akcentussal, és ott ült, és végrehajtotta a bátyám filmrendezői utasításait. De abban a székben mások is ültek. Épp akkor született a bátyámnak egy gyereke, az anya ott van még terhesen, aztán gyerekkel a kezében, aztán az unokaöcsém, aztán barátok, mind ugyanezt a szöveget mondják, Kafka egyik levelét. Ez a videó rám rettenetesen nagy hatással volt, és ha nem nyúlunk utána, ha nem kezdünk kapargálni a múltban, akkor ez nem kerül elő. A másik nagy ötlete az volt Péternek, hogy a saját naplóit szembesíti – ’75 és ’85 között, anyám haláláig – a jelentésekkel. Ez adja a kiállítás szerkezetét. Elkezdte olvasni a naplót, és irgalmatlanul elszégyellte magát, hogy miket írt le, milyen gyermekded dolgokat, meg mennyire lebukik most a mai énje előtt, ezért ezt egy kicsit szemérmesen rakta ki. Nem könnyen olvasható, de volt, aki vette a fáradságot, és órákon keresztül böngészte ezeket a naplókat. Tehát a kiállításnak volt egy ilyen alapötlete, és ez nagyon fontos: csak úgy működik egy ilyen „leleplezés” vagy elmondás, ha önmagadról is állítasz valamit, önmagadról is elmondasz valamit.

És itt jövök én a képbe: a második novella a *Kísérelt*, amikor odaérek a dossziéban, hogy egyszer csak rólam beszélget a mamám a tartótisztjével, és jellemeznek engem nagyon nagy pozitívumokkal, hiszen tulajdonképpen próbáltak engem beszervezni. Ez utólag egyértelmű csak. Akkor is volt egy ilyen sejtésem, de szerencsére nem történt meg, csak annyiban, hogy volt egy beszélgetés az útlevélosztályon. Sokan elmondják, hogy amikor külföldre utaztak, akkor kaptak ilyen fajta jelzést... Nádas Péter most adott egy interjút, amelyből kiderül, hogy nem is kapta meg az útlevélét; őt megzsarolták bizonyos szerelmes levelekkel, de nem sikerült ez a dolog, nem volt megzsarolható, viszont útlevelet nem kapott. Amikor odaértem a dossziéban, hogy le van írva a találkozásom a tartótiszttel, akkor emlékeztem rá vissza. Tehát az nagyon mélyen el volt taposva. Miért? Amikor bülbülszavú, behízelt hangon egyrészt engem a mennyekbe dicsért ez az ember, miközben ott volt előtte az útlevelem, és rajta tartotta a kezét, annyit kért, hogy az utazásom után jöjjenek vissza, és találkozzunk. De nem kötelező, ha nem érzem ezt jónak. Én egy ambivalens választ adtam; tudtam, hogy soha nem fogok visszamenni, és nem is mentem vissza, ezzel együtt nagyon fontosnak

tartottam megírni ezt a találkozást, amelyben nem viselkedtem hősként, árulóként se; nem tudtam pontosan, hogy az édesanyám kapcsolatban van azzal a kis emberkével, aki ott ül az asztal mögött, és egyik főszereplője a dossziének. Tehát így végre édesanyám egy tartótisztjét tudtam rekonstruálni. De fontosnak tartottam, hogy ezt az epizódot, úgy, ahogy volt, beleírjam a történetbe mint olyan kísérletet, ami velem történt meg. És nyilván azért felejtettem el, mert nagyon szégyelltem. Egyébként folytatódik a kutatás, hiszen az édesapám anyagai nem kerültek elő egyben, szétszórva ott vannak a millió dosszié között, végtelen hosszú bogarászás lesz, amíg előkerülnek.

G. Á.: Édesanyjának a dossziéi egy új világgépet nyitottak meg a múlt értelmezésében, és ez új identitást is adhatott. Van Önben azzal kapcsolatos félelem, ahogy kerülnek elő az újabb lapok, hogy ha ezekből egy nagyobb halmaz lesz és újabb valóság, akkor egy új identitást kell ismét felépíteni?

F. A.: Igen, ez így van. Azt nagyon nagy bajnak tartom, hogy nem volt egyik kormányban sem bátorság arra, hogy ez az anyag digitalizálva legyen. A kutatásban teljesen a véletlenre vagyunk bízva – persze nem teljesen, mert ez eléggé rendszerezett dolog, de ötletek kellene hozzá, meg gondolkodás, hogy hányban, hánykor, kivel lehetett együtt vagy hogyan lehet összecsoportosítva az adott szereplő. Szerencsére a kutatásvezetőnek, Szőnyi Tamásnak nagyszerű ötletei vannak, így lehetséges az, hogy már két nagyon izgalmas anyagot olvashattam az elmúlt fél évben ebből az elveszett dossziéből édesapámról. És tervezem, hogy folytatom. Ez egyfajta önfeltárás is. Nem minden kritika volt jó, kettő-három elég kemény volt; érdekes határterület ez a könyv, ezért nyitva is van természetesen a kritika számára. Egy nagyon jó mondatot fogalmazott meg az egyik első recenzió írója, hogy mintha egy új ember lépett volna az életembe: Pápainé, akit nem ismerek. És akkor ismerkedjünk össze! Mint egy ismerkedési esten: ki vagy te? Ezzel a szándékkal hatoltam bele ezekbe az anyagokba. Nagyon sok múlik a kicsi dolgokon. Én leírtam az egészet kézzel a gépembe, tehát az ujjaimon átfolyt az egész, az sem volt könnyű. Én vakon gépelek és gyorsan, azt szabad. Lefényképezni nem szabad semmit, azt drága pénzért megkaphatja az ember, de nekem az egész dosszié, úgy, ahogy van, kivéve az ismétléseket, megvan a saját leiratomban. Így kezdtem dolgozni.

G. Á.: 1956 hatvanadik évfordulója kapcsán a karhatalmisták közül, azt hiszem, ötszáz embernek a múltját bizonyos szinten közkinccsé tették, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának honlapján megtekinthető, folyamatosan frissül. Az egyházi elhárításban dolgozók, a munkásörök, a pártvezetés is sorra kerül, és így tovább. Az egyes személyekről vélhetően a teljesség igényére törekedve kikutatott, de száraz, egyoldalú aktát láthatok: hol volt, mit csinált, melyek a fő bűnei; fényképpel, ahol rendelkezésre állt. Folyamatosan nyitják meg az újabb fényképes oldalakat, adatlapokat. De felmerül bennem, hogy ha már ezt látom, akkor mért ne láthatnám a mögötte lévő aktákat, azt a felületet, ami segít abban, hogy ezt a tudást fel is tudjam dolgozni.

F. A.: Egyszer hallottam, de nem kaptam megerősítést róla, hogy valóban így van-e, hogy az anyag egytizede fel van dolgozva, ami nagyon sok, de kilencetizede nincs, ami sokkal több. Nagyon sok minden ki van téve annak, hogy vagy megtalálják, vagy nem találják meg. Állítólag az ÁBTL pincéjében olyan anyagok vannak, amelyeket étláncban két napig hordtak be, és még senki rájuk se nézett.

G. Á.: Az aktáknak egy része el is tűnt; amíg egyesek hordták le a pincébe, addig valakik hordták másfelé...

Cs. A.: Tehát nem eltűnt, hanem máshol van. Nem teljesen ugyanaz. Nagyon izgalmas ez a dolog, hogy mi tűnt el, mi nem tűnt el, ez egy viszonylag egyszerű olvasata a dolognak, hogy eltűntek az akták, soha nem lesz meg, megsemmisítették, nem lehet előállítani. Szerintem ez elég bizonytalan. Nem akarok ebbe belebonyolódni, csak a kételyemet szerettem volna megmutatni, hogy nem gondolom, hogy akármilyen szinten tisztán láthatnánk, hogy hol vannak, vannak-e egyáltalán, és hogy biztos, hogy megsemmisültek-e ezek az akták. Egy másik ponthoz szeretnék kapcsolódni: András említette a felejtést. Bizonyos dolgokat az ember elfelejt, aztán előbukkan valami, és újra emlékezik. Ez számomra saját magammal kapcsolatban az egyik legkomolyabb és máig megválaszolhatatlan

kérdésem: én is átmentem egy spontán amnézián, talán így lehet ezt a leginkább jellemezni. Voltam olyan „szerencsés”, vagy talán azt mondhatnám, hogy úgy adódott, hogy viszonylag hamar találkoztam a beszerzés tényével. Katona voltam, és volt olyan katonatársam, akit már gimnazista korában beszerveztek, és erről nekem teljesen nyíltan beszélt. Láttam sikeres beszerzési kísérletet szintén a katonaságnál, láttam sikertelen beszerzési kísérletet. Mindez ’80 és ’82 között zajlott, és utána tizennégy éven át erre nem emlékeztem. És 1996-ban, amikor hosszabb időre külföldre kerültünk, akkor jutottak először eszembe ezek a dolgok, tehát tizennégy év úgy telt el még az átkosban, hogy teljesen törölte a memóriám ezeket a nagyon világos információkat. Hogy működünk mint emberek!

F. A.: És a magyar társadalom is így működik... Persze a felejtésre szükség is van, mert elég nehéz lenne, ha az ember állandóan minden kellemetlen dologra emlékezne, de ez több annál... Ez a világ működéséről szól.

Cs. A.: Ez annyira abszurd lehetett, és nem tudtam abba a világba, ahol egyébként otthon éreztem magam, beilleszteni, ezért egészen egyszerűen eltűnt.

G. Á.: Esterházy Péter *Javított kiadás* című könyve után elindult egy társadalmi párbeszéd az ügynökkérdésről. Az *Élő kötet nem marad* átlépett egy határt, ami elindíthat egy-egy beszélgetést. Hány kötetnek vagy milyen köteteknek kell megjelennie ahhoz, hogy a gyökereinket igazán, mélyen láthassuk?

F. A.: A dialóguskészség kéne, ami ma nincs. Sajnos a mai magyar társadalomban megmerevedtek a „frontok”, nincs párbeszéd a különböző gondolkodású emberek között, pedig ez nagyon fontos lenne. Ha Csaplár Vilmos megírja ezt a könyvet, aminek én nagyon örülnék, vagy a többi barátom, aki be fog menni aktákért, veszi a bátorságot, és megtalál dolgokat, az mindenképpen pozitívum. Ami nem pozitívum, az az, hogy minimum két fogalomkészlet van ugyanannak a dolognak a leírására. A közös tudatnak a minimális elemei kellenének ahhoz, hogy egy egészséges diskurzus alakuljon ki a témáról. Ez ma nem adott. De nem is gondolom, hogy a közeljövőben ez meg fog történni, mert nem érdeke a politika szereplőinek, hogy ilyen fogalomkészletünk legyen. Ez alapvető probléma Magyarországon, hiszen a beszélgetéshez, amelyben most is részt veszünk, az kell, hogy legyen egy empátia, odafigyelés, tanulási készség a másik irányában. Ez ma nincs. Lehet valamilyen hatása és sikere is a könyvnek; nem panaszkodhatom, mert soha ennyi visszajelzést nem kaptam, eltekintve az esetleges külföldi sikerektől. Olyan visszajelzések érkeztek ismeretlenektől, amilyenekre az író vágyik tulajdonképpen, hiszen az írás, a művészet nem más, mint a nagyon személyesnek az egyetemes felé való megfogalmazása. Ez a könyv határvidéken jár, éppen a dokumentumregény vagy dokumentumfikció műfaja miatt, és nagyon fontos nekem, hogy ez másokat, akiket nem ismerek, akikkel soha nem fogok találkozni, felismerésre sarkalljon, de sajnos pesszimista vagyok a tekintetben, hogy ez a mai Magyarországon alapvetően lehetséges-e. Pedig alkatom szerint én egy Candide vagyok, és ezt öneki köszönhetem, az édesanyámnak, hogy olyan elemi biztonsággal látott el gyermekkoromban, a szeretetnek olyan mennyiségét lapátolta belém, ami még ötle is megvéd, ha tetszik, tehát attól a bajtól is, ami miatta ér. Ezzel együtt úgy látom most, hogy ez még nagyon sokáig fog tartani, és nem is egyes embereken múlik, hanem egy-egy nagyobb mozgás kell hogy előkészítse.

Cs. A.: Én azt hiszem, hogy az egyes embereken is sok minden múlik. Olyan értelemben, hogy mindannyiunkban van egy ellentmondás, ambivalencia. A jobbik énünkkel meg vagyunk győződve arról, hogy látni jobb, mint nem látni, tudni jobb, mint nem tudni, ugyanakkor számtalan dolog fékezi ezt bennünk: a félelem, a megfelelési kényszer, sok minden. Minden ilyen könyv, beszélgetés inspiráció a jobbik énünk számára, hogy higgyük el, tényleg jobb lehet a tudás. És ez nem öngyilkosság, nem teszi tönkre magát valaki, ha látja, amit láthat, hanem több lesz tőle.

F. A.: Igen, a felnőtt beszéd. Természetesen nem írtam volna meg a könyvem, ha nem hinnék az egyéni megszólalásnak az erejében. Ugyanakkor a kérdés általánosabban hangzott, és sajnos erre az a válaszom, hogy e pillanatban nem látom egy olyan hullámverés elindulásának a lehetőségét ebben a témában, de sok más témában sem, ami mindezt elősegíthetné. Pedig ez az egyik legneuralgikusabb téma, amitől radikálisan megváltozhatna ez az állapot.